Konferencijų ciklas
GIMTIS. BŪTIS. MIRTIS

Vilnius, 2006 balandžio 20-21 d.

ŽMOGUS IR GYVENAMOJI APLINKA

Konferencijos medžiaga

LIETUVOS LIAUDIES KULTŪROS CENTRAS
Vilnius 2007

Krosnies mitinis vaizdynas
(apžvalga)

Dainius Razauskas

Pirmykštė krosnis – tai paprasčiausias židinys, kuris ir švietė, ir šildė, tiko ir maistui gaminti, taigi buvo ir virtuvės – profaniškosios būties ašis, ir šventojo pasaulio ašis – aukuras.

Krosnį dar ilgai buvus namų aukuru liudija ir istoriniai šaltiniai, ir tautosaka. Antai pasak Jono Lasickio, žemaičiuose *est Vblanicza deus, cui curae est omnis supplex* „esama dievo *Vblanicza*, kurio globoje yra kiekvienas maldautojas”[1]. Jau Juozas Jurginis, parengęs pirmąjį Lasickio knygelės lietuviškąjį leidimą, šia dingstimi atkreipė dėmesį[2] į tokius lietuvių žodžius kaip ùbas ‘krosnis’, *ubladė, ùbladė* ‘atskiras trobesys, kur yra duonkepė krosnis’; dar plg. *ubla* ‘krosnis dervai degti’, *ùblas* ‘trobesys su krosnimi dervai degti, degutinė’, bet ir paprasčiausiai ‘krosnis’ (LKŽ XVII, 354, 356–357). Mums šiuo atveju svarbu tai, kad dievas *Ublanyčia*, savo vardu aiškiai menantis krosnį, gal net stačiai Krosninis, globoja maldautojus. Vadinasi, krosnis yra tiesiogiai susijusi su maldomis, kitaip sakant, su religiniu elgesiu, religinėmis apeigomis. O štai vestuvininkų apdainavimo dainoje, užrašytoje 1934 m. Kreivėnuose, Suvalkų aps., pajuokiant „svotus” sakoma: *Pamatė pirtį, / Tarė – bažnyčia… Pamatė krosnį, / Tarė – altorius …*[3]. XX amžiuje tai, žinoma, – sąmojus, bet jame tebeatsispindi ankstesnių laikų tikrovė. Plg. rusų priežodį: *Печь в дому – то же, что алтарь в церкви: в ней печется хлеб* „Krosnis namuose – tas pat, kas altorius cerkvėje: joje kepama duona”[4]. Slavų istoriniuose šaltiniuose irgi minimi pagoniški aukojimai, atliekami virš krosnies kaip aukuro, pavyzdžiui, *...мясо молоко масло яица и вся потребная б«сом на печь льють…* „mėsą, pieną, sviestą, kiaušinius ir visokias kitas gėrybes velniams ant krosnies lieja”[5]. Panašiai apie latvius 1606 m. „Rygos jėzuitų kolegijos metinėse ataskaitose” praneša Janis Stribinis: *Item Cereuisiam fundunt in ignem, quasi deo suo. Item Panis, quem pinsunt, primum frustum, anteoquam commedant, in ignem projiciunt. Item Cereuisiam fundunt in parietes hypocausti, rogantes, ne illis ignis noceret, tam in agro, quam in hypocausto* „Ir lieja alų į ugnį, tarsi savo dievui. Ir duonos, kurią [patys] mala, pirmą kąsnį prieš valgydami meta į ugnį. Ir lieja alų ant krosnies sienų, prašydami, kad ugnis jiems nepakenktų, tiek iš lauko, tiek į [pačią] krosnį ”[6].

Kaip gerai žinoma iš M. Eliade’s, V. Toporovo ir kai kurių kitų tyrinėtojų darbų, tradicinio, archajinio (ir iš esmės, matyt, archetipinio) pasaulėvaizdžio erdvė yra nehomogeniška, arba netiesinė, „semantiškai iškreipta” tam tikrų vertybinių centrų atžvilgiu, kaip kad neeuklidinę šiuolaikinės fizikos erdvę

„įlenkia” fizinių objektų masė. V. Toporovo žodžiais, „mitopoetinės pažiūros pripažįsta erdvės ir laiko nehomogeniškumą. Aukščiausios vertės (maksimaliai sakralus) yra tas erdvės ir laiko taškas, kur ir kada įvyko sutvėrimo aktas, t. y. pasaulio vidurys, vieta, kur eina pasaulio ašis (*axis mundi*), kur stovi […] pasaulio kalnas, bokštas, stulpas, sotas, akmuo, aukuras, židinys ir pan. – visa, kas pačiu trumpiausiu keliu suriša žemę ir žmogų su Dangumi ir Kūrėju. […] Šiuos sakralius (erdvės ir laiko) taškus supa tolydžio didesnių, viena kitą apimančių erdvių seka, kurios, tolstant nuo centro, yra vis mažiau ir mažiau sakralios: auka ant aukuro – šventykla – gyvenvietė – sava šalis ir t. t. Tokiu būdu viso pasaulio centras sutampa su eilės vienas kitą talpinančių sakralių objektų centru, kurie šia prasme yra izomorfiški bei izofunkcionalūs”[7]. Vienas iš tokių „pasaulio vidurio” žymenų, itin artimas židiniui bei aukurui – taip pat, matysime, ir akmeniui bei kalnui – kaip tik yra krosnis.

Rusų tradicijoje „krosnis viena kitą apimančiose koncentriškose erdvėse turi savo vietą” – būtent vidury, pažymi L. Nevskaja ir pateikia mįslių pavyzdžių: *Стоит терем, в тереме ящик, в ящике мучка, в мучке жучка* „Stovi trobelė, trobelėje skrynia, skrynioje miltai, miltuose vabalėlis” – namas, krosnis, pelenai, anglys; *Стоит ларчик средь избы, в ларчике есть плат, в плате золото* „Stovi skrynaitė vidur trobos, skrynaitėje skepeta, skepetoje auksas” – namas, krosnis, krosnies kakta, rusenančios anglys[8]. Lietuvių *židinys* savaime reiškia apskritai ‘ko susidarymo, susikaupimo vieta, centras’; iškalbingas A. Janulaičio pavyzdys, kuriame ir *židinys, ir šviesa* pavartojami atitinkamomis perkeltinėmis reikšmėmis: *Buvo laikai, kai bažnyčia ir vienuolynas būdavo vienintelis šviesos židinys* (LKŽ XX, 504).

Prieš virsdamas krosnimi šiuolaikine prasme, židinys buvo kraunamas iš akmenų. Antai Dnepro aukštupio baseino baltų „gyvenamieji namai turėjo akmeninius židinius, dažniausiai patalpos centre, kuriuos sudarė stambūs akmenys, rieduliai, sklandžiai sudėti vienas prie kito ir sudarantys apie 1 m skersmens krūsnį”[9]. Kaip tik tokia akmenų krūsnis pirmiausia ir imta vadinti krosnimi. Žodis *krósnis*, beje, iki šiol tebereiškia ir panašų ‘iš akmenų sukrautą šildomąjį pirties ugniakurą’, ir paprasčiausią ‘akmenų krūvą, krūsnį’, štai keletas nesenų pavyzdžių iš gyvosios kalbos: *Jų laukuose krosnys akmenų sukrautos* Bartininkai, Vilkaviškio r.; *Pakelėse matyti didelės krosnys akmenų* Virbalis, Kybartų r.; *Dai tu, putinėli skaistusai, dai ne vietoj tu išdygai tarpu krosnių akmenų* Eišiškės ir pan. (LKŽ VI,687–688). Kitaip sakant, *krósnis* savo pirmine reikšme – tas pat, kas iki šiol pavadinama gretutine ir labiau įprasta žodžio lytimi *krusnis* ar *krūsnís*, vienos šaknies su *krūvâ* bei *kráuti*, – būtent ‘akmenų krūva laukuose’ (LKŽ VI, 722)[10].

Kaip akmenų krūva, krosnis yra tarsi mažas kalnas – vėlgi „pasaulio

centro" įvaizdis. Pavyzdžiui, kalnui krosnį tiesiog prilygina rusų priežodis: *Печь без дров – гора* „Krosnis be malkų – kalnas"[11]. O kadangi krosnis tai „kalnas", kuriame dega ugnis, tai jis yra būtent ugnikalnis. Antai Kamčatkos vietiniai gyventojai „sako, kad visai taip pat, kaip jie žiemą kūrena savo namuose ugnį, taip ir 'kamulai', arba kalnų dvasios, kūrena ją kalnų, kuriuose gyvena, viduje, o per kraterius leidžia dūmus ir suodžius"[12]. Polineziečių mitologijoje ugnies dievas Maguika kūrena „ugnikalnių ugnį savo požeminiame židinyje"[13]. E. B. Tyloro nuomone, su tuo susijęs yra „pritrenkiantis mitinis vaizdinys – mintis, kad ugnikalniai yra požeminio pasaulio angos. Kad šis vaizdinys nėra svetimas jau pirmykštėms bendruomenėms, liudija keliautojų pasakojimai apie kai kurių Naujosios Zelandijos genčių paprotį į kraterį mesti savo mirusiuosius. Tačiau Vezuvijus, Etna bei Hekla, primindami pragarą su sieros lipsnomis, kėlė siaubą ir krikščionims, nes buvo laikomi skaistyklos vieta ar net anga į tą pragarmę, kurion prasmegdavo nusidėjėlių sielos. Nikaragvos indėnai ugnimi alsuojančiam savo kalnui Masajai senais laikais aukodavo žmones, mesdami lavonus į kraterį, o vėliau, šaliai tapus krikščioniška, misionieriai siųsdavo į tą kalną atgailaujančius ir patardavo jiems, norint susidaryti aiškų pragaro įspūdį, žiūrėti žemyn į kunkuliuojančią lavą"[14].

Lietuvių mitologijoje kalnuose irgi gyvena velniai, o skylė kalne – būdingas ir itin paplitęs angos į požeminį pasaulį, ar stačiai į pragarą, įvaizdis. Ir nors lietuviai nuo seno gyvena toli nuo ugnikalnių, mūsų velniai kalno viduje irgi neretai kūrena ugnį.

Antai pasakoje iš J. Basanavičiaus rinkinio herojus su jauna žmona *Ilgai ten, trumpai po veseiliai žiūri, kad vienam daikte iš tokio aukšto kalno dūmai rūksta. Klausia: „Kas ten per dūmai?" Sako: „Pekla, velniai ugnį kūrena"*[15]. Taigi kalno viduje velnių kūrenama ugnis – archetipinis, nuo gamtinės patirties nepriklausomas įvaizdis.

Ir pats lietuvių žodis *prãgaras*, nors priimta jį aiškinti kitaip, galėtų būti kilme susijęs su tokiais žodžiais kaip *gãras*, be įprastos reikšmės, beje, ir '(duonkepės) krosnies priešakinės dalies viršus', *pra-garėti* 'pragaruoti', *su-garėti* 'sudegti', *gorâ* 'garai, smalkės', *gorúoti* 'būti raudonam iš karščio' (LKŽ III, 112, 126, 484, 485), latvių *garme* 'šiluma', prūsų *gorme (gārmē)* 'karštis', rusų *угар* 'smalkės', *горéть* 'degti', *горн* 'žaizdras' ir kt.[16] (Sąskambio – ne etimologijos! – teisėmis plg. rusų *гора* 'kalnas'.)

Būtent po krosnimi esant angą į pragarą liudija tautosaka. Pavyzdžiui, Mečislovo Davainio-Silvestraičio 1887 m. Žemaitijoje aprašytame žaidime į klausimą, *Kur yra pekla?*, atsakoma: *Po pečiaus pečka, kur yra viena lindynė, arba urvas*[17]. Arba štai pasakos (AT 301B), 1901 m. V. Basanavičiaus užrašytos Ožkabaliuose, Vilkaviškio aps., herojus *Žiūri, kad po pečium skylė,* ir tada *Jis ta skyle nusileido į kitą pasaulį*[18]. Iš po krosnies savo ruožtu neretai pasirodo velniai. Štai sakmėje iš J. Basanavičiaus rinkinių *išlindo iš po pečkos velnias pavidale žmogaus ir, žadėdamas duoti daugybes pinigų, reikalavo užrašymo dūšios*[19].

Tikra gausybė tikėjimų užrašyta krosnyje kenčiant mirusiųjų vėles. Antai pasak A. Vyšniauskaitės, „kupiškėnai tikėjo, kad mirusio žmogaus vėlė tris dienas, kol velionis namie pašarvotas, apgiedamas, *sėdi ant krosnies ir žiūri, ką namiškiai veikia"*[20]. Arba štai paplitusios mitologinės sakmės pavyzdys: *Gyveno dvi marčios. Gerai sugyveno ir kūrendavo vieną pečių. Viena mirė, kita, kūrendama ugnį, pamatė ją gale pečiaus. Ta mirusioji sako: „Tu smagiai nekūrenk pečiaus, nes man karšta, ir melskis". Ši kūrendavo beveik ant priežedo ir meldėsi. Po kiek laiko padėkojusi ir balta balta išlėkusi* Pučkoriškės, Kuktiškės v.; arba tiesiog žmonių pasakymai: *Kai numiršta žmogus, tai iššluoja krosnį, nes dūšia turi pereiti čysčių* Zarasai; *Kurie be laiko numiršta ant žemės, pakūtuoja mūsų pečiuos, dega. Kai kūreni pečių, nedaužyk į kraštus kačerga, gali dūšelės kaulelius palaužti – ar mamutės, ar tėvelio* Tverečius; *Jei iškrenta žarija iš krosnies, tai sakoma, kad viena dūšia nustojo pakūtavoti* Marijampolė[21]. Nes vėlės krosnyje kartais išties tapatinamos su rusenančiomis anglimis, kaip antai mįslėje iš Alytaus apylinkių: *Ąžuolas sugriūva – jo vidurys dykas, po vidurį raudonos dūšios laksto* – pečius[22]. Arba štai pastaraisiais metais Reginos Lukminienės užrašytas Kėdainių krašte „įvykis": *Užkuri sekmadienį anksti rytą pečių – tuose namuose buvo miręs nekrikštytas vaikutis mažas – pamatė tarp malkų, kad klūpi ugnyje susidėjęs rankutes vaikutis*[23]. Ir t.t.

Latviai, pasak jau minėto Janio Stribinio, baigdami švęsti Vėlines, *vltimo scopant hypocaustum et expellunt animas ex hypocausto* „galiausiai išvalo krosnį ir išvaro vėles iš krosnies"[24]. Vadinasi, šios vėlėms skirtos šventės metu jos svečiavosi namų krosnyje. Panašiai Baltarusijoje „per Vėlines (*восеньскія Дзяды*) šeimininkas prieidavo prie priežodos, pažvelgdavo į kaminą ir pašaukdavo mirusių protėvių vėles vakarienės"[25].

Kaip „pasaulio kalnas" (ar kuris kitas „pasaulio ašies" įvaizdis) mena ne tik kelią žemyn, į pragarą, bet ir kelią aukštyn, į dangų, taip į dangiškąjį mirusiųjų bei dvasių pasaulį vėles su dūmais veda ir krosnies kaminas. A. Vyšniauskaitės duomenimis, „išlydint į kapines, vėlė išeinanti pirmoji, atsisėdanti ant pirkios kamino ir sėdinti tol, kol velionį užkasa", o „pasak senųjų kupiškėnų, krosnį pakūrus, vėlė su dūmais pakylanti į Dievo teismą"[26]. Panašiai Rusijoje „mirštant žmogui atitraukdavo kamino sklendę, kuris tad buvo suprantamas kaip kelias vėlei išeiti"[27].

Pro krosnies kaminą paprastai išskrenda ir sugrįžta raganos. Pavyzdžiui: *Joninių naktij raganos, sako, prisibrauko rugių žiedų ir verda iš jų šiupinėlį, su kuriuom pasitepa sau pažastes ir išlekia per kaminą ir su-*

sirenka ant baliaus ant kokio aukšto kalno[28]. Tuo, kad raganos išlekia būtent per kaminą, simboliškai atvirai pasakoma, kad jos keliauja „dvasių keliais", t. y. ne kūniškai, fiziškai, bet dvasiškai. Dėl to esama Mato Pretorijaus liudijimo („Prūsijos įdomybės" IV.4.§27): *Wie denn gewiss ist von den heitigen Zauberinnen, und Hexen, dass Sie, wenn Sie auff eine Ihre vermeinte Zusahmenkunfft erscheinen (:Sie dem Leib nach, dahin nicht kommen:) sondern zu Hauss im Bette, oder auff der Streu bleibengleichsahm Verzukt. Immittelst ihr Geist, vom Teuffel dahin gebracht…* „Taip pat yra tikra apie šių dienų burtininkes ir raganas, kurios, vykdamos į kokią nors iš savo tariamų sueigų (kūnu ten nenuvyksta), lieka namie lovoje arba ant šiaudų tartum apžavėtos. Tuo tarpu jų dvasios velnio ten nugabenamos…"[29].

Kaip sugrįžta pro krosnies kaminą dvasių pasaulin iškeliavusios raganos, taip iš esmės pro tą patį kaminą, pro krosnį į gyvųjų pasaulį gali sugrįžti ir mirusiųjų vėlės, ir ne tik į mirusiems skirtą šventę, bet ir visam gyvenimui – kaip naujagimiai. Vaiką atsirandant būtent „pro kaminą" aiškiai rodo lietuvių frazeologija, pvz.: *bac garnys vaiką pro kaminą* A. Venclova; *bacėnas kaminan insvies lėlelę* Lazūnai, Įvijos r. (Baltarusija); *busilas inmetė per kaminą* Dubūčiai, Varėnos r.[30] Panašiai Aukštaitijoje pribuvėja per krikštynas prašo muilui pinigų: *Niekaip neatprausiu šitą vaiką: busilas inmetė per kaminą, juodas vaikas;* plg. ir baltarusių frazeologizmą *Буська у комин кинуў* „Gandras į kaminą įmetė"[31]. Ir savo paliudijimų gausa tikėjimas vaiką gimstant iš krosnies nenusileidžia tikėjimui per krosnį iškeliaujant mirusiuosius. Plg. dar tokius žinomus frazeologizmus: *pečius grius (sugrius, sugriuvo)* 'moteris gimdys (pagimdė)', pvz.: *Par Jonus pečius grius* Dusetos, Zarasų r.; *Gal jau pečius neužilgo sugrius* Skirsnemunė, Jurbarko r.; *Pečius sugriuvo* Daukšiai, Mariampolės r.; taip pat *pečių ardyti (plėšyti)* 'gimdyti', pvz.: *Mūsų marti ardo pečių* Dūkštas, Ignalinos r.; taip pat posakį *pečių kūrenti* reikšme 'kelius pastačius, negražiai sėdėti' (LKŽ IX, 734), iš kurio irgi nedviprasmiškai aišku, apie kokią kūno vietą kalbama. O štai Marcinkonyse užrašytas tikėjimas: *Jei nėščiai moteriškei pečių kūrenant iššauna angliukas, reikia tas angliukas nuryt, kad gimdymas būtų lengvas;* kurį paaiškina kitas, užrašytas Salake: *Prieš gimdymą duoda sutrynę išgerti tuos angliukus, katrie kūrenent pečių iš jo iššauna, – greičiau pagimdys, kaip iš pečiaus iššaus*[32].

Per „motiną" krosnį mena plačiai žinoma mįslė, kaip antai: *Motina stora, duktė raudona, sūnužėlis į padanges pasikėlęs* – krosnis (pečius), ugnis, dūmai; *Motina drūkta, duktė raudona, sūnus drąsuolis į debesis pasikėlė* – krosnis, ugnis, dūmai[33]. Panašią mįslę turi baltarusiai: *Матка таўстуха, дачка краснуха, а сын Хвядос пайшоў да нябёс* „Motulė storulė, dukrelė raudonulė, o sūnus Fedosas nuėjo į dangų"; ukrainai: *Маты товстуха, дочка красуха, сын кучерявчек* „Motina storulė, duktė raudonulė, sūnus garbanius" – krosnis; rusai: *Мать толстуха, дочь краснуха, сын долгонос, полетел до небёс* „Motina storulė, duktė raudonulė, sūnus ilganosis – išskrido į dangų"; *Мать толста, дочь красна, а сын Хвядос пошёл до небёс* „Motina stora, duktė raudona, o sūnus Fedosas nuėjo į dangų" (pastaroji iš Smolensko sr.) ir pan.[34] Plg. dar rusų priežodį: *Печь нам мать родная* „Krosnis mums – motina"[35]. Ir t.t.

Taikliu Radvilės Racėnaitės pastebėjimu, „kai kuriose stebuklų pasakose fantastiškas vaiko atsiradimas taip pat paremtas krosnies ir gimdos sąsajomis. Sūnus gimsta, kai motina nusikerta pirštą ir užmeta jį ant krosnies ar į pakrosnį. Iš medžio nutašytas berniukas atgyja, kai senis jį įkiša į kaminą ar padeda ant krosnies. Vaikas atsiranda, seneliui į krosnį gadinant orą"[36]. Pirmiausia tai AT 700 tipo pasakos[37]. Štai vienos tokios pasakos, užrašytos Bevardiškiuose, Suvalkų gub., pradžia: *Gyveno du senu dieduku, ir jie neturėjo vaikų. Vieną kartą senis kirto malkas ir nusikirto netyčia savo rankos pirštą (nykštį). Dabar jis paėmė savo pirštą, įskėlė pagalį, pirštą įspraudė ir užmetė už pečiaus. Nuo to laiko prabėgo trys nedėlios. Kada vieną kartą senė klauso, kad už pečiaus verkia kūdikis. Senė kūdikį išėmė iš už pečiaus ir augina*[38]. J. Kursytė primena atitinkamas latvių pasakas, pavyzdžiui, pasaką „Ežio pavidalo sūnus" iš P. Šmito rinkinio: *Vienam tēvam un mātei nebij neviena bērna. Reiz tie abi, aiz galda s¬ēdēdami, runāja: «Kaut jele Dievs mums, mazākais, tādu berniņu dotu, kā ezīti.» Tos vārdus izteicot, mazs ezītis izlien no aizkrāsnes un saka: «Es esmu jūsu dēls!» Vecie pieņem ezīti un izaudzina* „Vienas senelis su senele neturėjo nė vieno vaiko. Kartą jiedu, už stalo sėdėdami, kalbėjo: 'O, kad Dievas mums nors tokį mažą vaikutį duotų kaip ežys!' Tuos žodžius tariant, išlindo iš užkrosnės mažas ežiukas ir sako: 'Aš esu jūsų sūnus!' Senieji paėmė ežiuką ir užaugino"[39]. Taigi ir „latvių pažiūrose užkrosnė sieta su moteriškuoju kūrybiniu pradu"[40].

Krosnis kaip motinos įsčios – visuotinis įvaizdis, itin būdingas ir vidurmažių alchemijai. Pasak C. G. Jungo, „žėruojanti krosnis, panašiai kaip ir Goethe's 'Fauste' minimas žėruojantis trikojis žaizdras, simbolizuoja motiną. Trikojame žaizdre buvo išdegti Paris ir Elena, karališkoji alchemijos pora, o liaudies padavimai sako, kad krosnyje kepami vaikai. Alcheminis athanoras, lydymo krosnis, simbolizuoja kūną, o distiliacijos kolba *(alembicus arba cucurbita)*, hermetinis indas *(vas Hermeticus)* – įsčias ar gimdą *(uterus)*"[41]. Netgi indų tantrinė alchemija aprašo panašų būdą, kaip nekalta mergelė galinti pagimdyti nepaprastą vaiką: „Reikia paimti tėvo sėklą ir suplakti ją, tarsi mylintis, ir sumaišyti su motinos skysčiais, o tada patalpinti į karštą retortą ir auginti. Šis procesas vadinamas duonos kepimu. Grūdai – tai tėvo sėkla, kurią reikia sugrūsti į miltus. Piestis ir piesta nuo seno simbolizuoja *linga* ir *yoni*, o grūdimas bei plakimas jais – meilės aktą. Vanduo, alie-

jus arba pienas, kuriais mirkoma tešla, – tai moters skysčiai, o karšta krosnis – motinos įsčios. Kylanti ir brinkstanti krosnyje tešla – tai augantis įsčiose kūdikis. Ar atsitiktinai mes kalbame apie 'bandelę krosnyje'?"[42]. Pastarasis posakis mena rusų priežodį *печь хлеб в печке соседа* „kepti duoną kaimyno krosnyje", kuriuo apibūdinamas svetimaujantis vyras[43].

Kadangi krosnis simboliškai tapatinama su motina, nėščia moterimi ar tiesiog gimda, tai suprantama, kad ir tie žmogaus rankų dirbiniai, kurių gamyba neatskiriamai susijusi su krosnimi, kaip antai ką tik paminėtoji duona, taip pat metalurgijos, keramikos gaminiai (pradedant paprasčiausia plyta ir baigiant dailiausiais indais bei papuošalais), simboliškai prilygsta naujagimiui, žmogui.

A. Baiburino žodžiais, „kulinarinio kodo priklausymas visų pirma moteriškajam ritualo subtekstui į pirmą planą iškelia analogiją tarp maisto gaminimo ir gimdymo. Šią analogiją sustiprina židinio (krosnies) prilyginimas moters įsčioms. Pats maisto gaminimas imituoja vaisiaus užmezgimą (plg. vyrų dalyvavimą kišant apeiginę duoną ar karvojų krosnin), nėštumą (palydimą palinkėjimų augti, storėti, didėti) ir gimdymą (taip pat ir „sunkaus gimdymo" atveju, kai išimant iškeptą duoną tenka praardyti krosnį)"[44]. Lietuviškai tariant, maisto *gaminimas* imituoja būtent *gaminimą,* nes pats lietuvių veiksmažodis *gaminti* yra vienos šaknies su *gimti* ir senuosiuose lietuvių kalbos šaltiniuose dar pasitaiko pirmine reikšme 'gimdyti, veisti'[45]. *Gaminti* sutinka su *gimti* taip pat, kaip, pavyzdžiui, *raminti* su *rimti,* ir iš esmės reiškia 'daryti, kad gimtų'.

Vienas iš papročių, tiesiog tebemenančių tokią dviprasmę *gamybą,* yra vadinamasis „vaiko perkepimas". A. Vyšniauskaitės žodžiais, „jeigu gimusysis labai silpnas, vos kvėpuoja, kai kurios priėmėjos Rytų Lietuvoje jį 'kepindavo': suvynioja į antklodę ir porą minučių palaiko karštoje krosnyje. Esą tada jis atgaunąs sveikatą. Molėtiškės motinos blogai augantį vaiką irgi panašiai 'gydė': pasodina ant ližės ir akimirksniui įkiša į iškūrentą krosnį. Tikėjo – liga pasiliks krosnyje ir sudegs, o kūdikis paskui bus sveikas, ramus"[46]. Kitaip sakant, *jei kūdikis blogai auga, nyksta ir džiūsta, tai jį padeda ant ližės ir kai prieš duonos kepimą pečius esti gerai iškūrentas, tai greit įkiša jį pečiun ir vėl ištraukia. Sako, tada jo liga pečiuje lieka* Alunta[47]. J. Balio duomenimis, taip daryta jau XI a. Toks paprotys gerai žinomas ir rytų slavams.

O štai Austės Bareikytės-Nakienės pastebėjimu, „kai kurie vaikų žaidinimai labai primena tokius su darbo technologija susijusius tekstus: *Kepi kepu kepalėliai, / Didi maži raguolėliai, – / Pašmukšt po pečiaus!* Visai tikėtina, kad tokius žodžius moterys sakydavo, pašaudamos į krosnį duonos kepalus, panašiai kaip sakydavo užkalbėjimus vakare pelenais užžarstydamos

ugnį", tačiau visai taip pat „sakydama: *Kepu kepu kepalėliai,* motina kilnoja vaiką ant rankų ir 'šauna į pečių', lyg jis būtų koks kepalėlis"[48].

Panaši simbolika galioja ir degamo keramikos dirbinio atveju. Jau Senovės Egipte dievas Chnemu, arba Chnumas, pirmąjį žmogų nužiedė kaip puodynę ir kaip puodynę žiedė kiekvieno būsimo naujagimio kūną, prieš patalpindamas jį į būsimosios motinos įsčias[49]. Akivaizdžiai žmogui prilyginama „puodynė" rusų mįslėje: *Взят от земли яко Адам и возложен на кружало; родился, вертелся; ввержен был в пещь огненную яко три отрока; взят от пещи огненной и возложен на колесницу яко Илия; везен был на торжище яко Иосиф и ставлен на лобное место; биен по главе яко Иисус и кричал громким голосом, а на голос пришла некая женщина, яко Мария Магдалина, и, купивши его за медницу, принесла домой, но расплакался по своей матери – умер и доныне кости его негодящие лежат не погребены* „Paimtas iš žemės kaip Adomas ir padėtas ant rato; gimė, sukosi; buvo įkištas į ugnies krosnį kaip trys jaunuoliai; išimtas iš krosnies ir padėtas ant ratų kaip Elijas; vežtas į turgų kaip Juozapas ir pastatytas bausmės vieton; muštas per galvą kaip Jėzus ir garsiai šaukęs, o į balsą atėjo moteris kaip Marija Magdalietė ir, nupirkusi jį už varioką, parsinešė namo, bet jis apsiverkė savo motinos – mirė, ir iki šio jo netikę kaulai guli palaidoti"[50]. Gal neatsitiktinai ir pats lietuvių žodis puodynė kartu reiškia žmogaus 'galvą'; štai pavyzdys iš V. Montvilos raštų: *Pro mane slinko tos pačios susikibusios poros, tie patys moliniai veidai ir tos pačios tuščios kaip puodynės galvos*; arba iš gyvosios kalbos: *Galva kaip puodynė, o proto nė už kapeiką* Vilkaviškis; *Galva kai puodynė, varškės prikrėsta* Kamajai, Rokiškio r.; *Kaip dėsi kur ant ledo, truks ir puodynė!* Daukšiai, Mariampolės r. bei pan. (LKŽ X, 922).

Savo ruožtu „tarp metalurgijos ir kūdikio priėmimo esama slaptos simetrijos: aukojimai, kartais atlikinėti prieš žaizdrą su jame lydoma rūda, buvo panašūs į aukojimus priimant kūdikį. Žaizdras buvo prilyginamas įsčioms, jame rūdos 'gemalas' per kur kas trumpesnį laiką nei tas, kurio prireiktų, jeigu jis būtų likęs po žeme, turėjo užbaigti savo augimą"[51].

Taigi krosnies žaizdras simboliškai prilygsta įsčioms, o pati krosnis – motinai. Tačiau ne tik motinai, bet ir apskritai moteriai, „bobai". Sulig lietuvių mįsle, *boba gryčioj, galva ori* – pečius[52]. V. Mikutavičiūtės žodžiais, „antropomorfinis ir simbolinis krosnies įvaizdis susietas su moterimi. Tai moters erdvė. Krosnies *(pečiaus)* ir moters ryšys išryškėja posakiuose: *Boba tvirta kaip pečius; Agi tavo pačios, vyrel, išsipenėjimas – kaip pečius"*[53]. Tačiau be moters (motinos, bobos), su krosnimi – ir šiuo atveju *krosnies* pakaitalas *pečius* jau tinka bent lytimi – palyginamas ir vyras: *Anos vyras – cielas pečius, stipras toks vyras* Tirkšliai, Mažeikių r.; *Kaip gi tu eisi už vežiojamo*

pečiaus, t.y. už kumečio, pusininko, Taujėnai, Ukmergės r. (LKŽ IX, 733). Taigi krosnis tiesiog antropomorfizuojama.

O kad jau taip, tai nenuostabu, kad ir *padas* – tai ne tik žmogaus 'kojos pėdos apačia', bet ir 'duonkepio vidaus apačia', pvz.: *Nekeps duona: padas nei kiek nepasikūrinęs* Rudamina, Lazdijų r., *Sudubo visai padas, nė duonos išsikept nebegalima* Surviliškis, Kėdainių r. bei pan. (LKŽ IX, 38). Ir *stùburas* – ne tik žmogaus 'per nugarą einanti pagrindinė skeleto dalis', bet ir 'stulpas prie dūminės pirkios krosnies', pavyzdžiui: *Senybos pirkios buvo dūminės, su stuburais* Daugėliškis, Ignalinos r.; *Dūminėj pirkioj stuburas buvo prie pripečkai* Švenčionys ir pan. (LKŽ XIII, 1007). Visai kaip žmogus, krosnis turi ir „kaklą", plg. dūrinius *pečkaklė, pečkaklis* 'užkrosnė' ar 'vieta ant pečiaus gulėti ar sėdėti' (LKŽ IX, 734). Ir „kaktą", nes *kakta* – tai ne tik žmogaus 'veido dalis viršum akių', bet ir 'krosnies priekio viršutinė dalis; krosnies anga', pvz.: *Priešakinė pečiaus dalis virš angos yra pečiaus kakta* Joniškis; *Kakta pečiaus* iš K. Širvydo žodyno; *Pečiaus kakta labai aprūkus, reikia ištept* Linkmenys, Švenčionėlių r. bei pan. (LKŽ V, 96–97). Dar plg. hibridą *pečkaktė* 'duonkepės krosnies priešakys' (LKŽ IX, 734). Be to, krosnies kaktoje „buvo įrengiamos angos, kuriose laikydavo degtukus, druską, vyrai – skutimosi reikmenis, skeltuvą. Tai, – taikliu Virginijos Mikutavičiūtės palyginimu, – tarsi akys kaktoje"[54]. Dar plg. žodį *akís* reikšme 'skylė jaujos krosnies kaktoje dūmams išeiti', pvz.: *Dūmai eit pro akį kakto[je]* Mosėdis, Skuodo r. (LKŽ I, 65).

Todėl visai suprantama, kad turi krosnis ir „burną", arba „žiotis". Nes *žiótys* – tai ir 'burna', ir apskritai 'anga, skylė, landa', be kita ko, būtent krosnies, pvz.: *Pečiadangstė žudengia [pečiaus] žiotis* Pelesa, Varanavo r., Gardino sritis (Baltarusija); *Žiotys kamino, pečio* Pelesa (LKŽ XX, 705, 706). Užtat *vakare negalima palikti atidengta krosnis – kai numiršta šeimininkė, tai esti išsižiojusi* Liškiava[55]. A. Vyšniauskaitės duomenimis, atitinkamai „vengta prieš krosnį valgyti, kad gimęs kūdikis nebūtų išsižiojėlis"[56]. Ir štai *gomurys* yra ne tik 'viršutinė burnos vidaus dalis', kaip įprasta, bet ir 'krosnies vidaus viršus', pavyzdžiui: *Gomurys pečiaus išgedo iš* A. Juškos 1897–1922 žodyno; *Kad iškūrenau pečių, net gomurys baltas* Svėdasai, Anykščių r. bei pan. (LKŽ III, 481–482)57.

Savo ruožtu latvių *mute* 'burna' irgi reiškia 'krosnies pakurą', pavyzdžiui: *Krāsni kurējot, bieži iznāk pa krāsns muti uguns liesma*, pažodžiui – „Krosnį kūrenant, dažnai pro krosnies burną išeina ugnies liepsna"[58]. Kitaip sakant, kyšteli *liepsnos liežuvis*, kuriuo krosnis, jaukiai treškėdama spindintį žiemos vakarą, pati geriau už bet ką kitą papasakotų mums apie save.

Sutrumpinimai

LKŽ I–XX: Lietuvių kalbos žodynas, I–XX, Vilnius, 1956–2002.

[1]Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, II: XVI amžius / Sudarė Norbertas Vėlius, Vilnius, 2001, p. 582; J. Lasickis. Apie žemaičių, kitų sarmatų bei netikrų krikščionių dievus, Vilnius, 1969, p. 42.

[2] Žr. J. Lasickis, p. 83.

[3] Lietuvių tautosaka, I: Dainos / Paruošė V. Barauskienė, B. Kazlauskienė, B. Uginčius, Vilnius, 1962, p. 468: Nr. 468.

[4]А.К. Байбурин. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян, Москва, 2005, p. 189.

[5] Славянские древности: Этнолингвистический словарь в пяти томах / Под редакцией Н.И. Толстого, II, Москва, 1999, p. 209.

[6] Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, III: XVII amžius / Sudarė Norbertas Vėlius, Vilnius, 2003, p. 551; vertimas mano.

[7] V. Toporovas. Pirmykštis pasaulėvaizdis // Liaudies kultūra, 2002, Nr. 3, p. 53.

[8] Л.Г. Невская. Печь в фольклорной модели мира // Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Загадка как текст 2, Москва, 1999, p. 108; Загадки / Издание подготовила В.В. Митрофанова, Ленинград, 1968, p. 104: Nr. 3340, 3341.

[9] Е.А. Шмидт. Поселения Днепро-Двинской культуры в верховьях Днепра и на смежных территориях // Gyvenviečių ir keramikos raida baltų žemėse / Redaktorius A. Girininkas, Vilnius, 1994, p. 74.

[10] Žr. K. Būga. Rinktiniai raštai, II, Vilnius, 1959, p. 202–203; A. Sabaliauskas. Lietuvių kalbos leksika, Vilnius, 1990, p. 166.

[11] В. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка, III, Москва, 1982, p. 108.

[12] Э. Б. Тайлор. Первобытная культура, Москва, 1989, p. 368.

[13]Ten pat, p. 408.

[14] Ten pat, p. 289.

[15] Iš gyvenimo vėlių bei velnių / Surinko Jonas Basanavičius, Vilnius, 1998, p. 398: Nr. XXV.38.

[16] K. Būga, II, p. 210; K. Karulis. Latviešu etimoloģijas vārdnīca, I, Rīga, 1992, p. 289–290; V. Mažiulis. Prūsų kalbos etimologijos žodynas, I, Vilnius, 1988, p. 389–391; M. Фасмер. Этимологический словарь русского языка / Перевод с немецкого и дополнения О.Н. Трубачева, I, Санкт-Петербург, 1996, p. 441, 442 ir kt.

[17] Pasakos, sakmės, oracijos / Surinko Mečislovas Davainis-Silvestraitis, Vilnius, 1973, p. 287: Nr. 88.

[18] Lietuvių tautosaka, III: Pasakos / Paruošė L. Sauka, A. Seselskytė, Vilnius, 1965, p. 226: Nr. 99.
[19] Lietuviškos pasakos / Surinko Jonas Basanavičius, II, Vilnius, 2003, p. 165: Nr. III.36.
[20] A. Vyšniauskaitė. Lietuvio namai, Vilnius, 1999, p. 98–99.
[21] J. Balys. Raštai, V, Vilnius, 2004, p. 187–188: Nr. 982.a, 996, 998, 1003.
[22] Mįslės // Tauta ir žodis / Red. prof. V. Krėvė-Mickevičius, V, Kaunas, 1928, p. 574: Nr. 112.
[23] N. Marcinkevičienė. Ugnis statomo namo krikštasuolėje: Kuo įsimintinas konkursas „Etninės kultūros šaltiniai. Žmogus ir gyvenamoji aplinka"? // Liaudies kultūra, 2006, Nr. 4, p. 72.
[24] Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, III, p. 552.
[25] Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік, Мінск, 2004, p. 380.
[26] A. Vyšniauskaitė, p. 98-99.
[27] А.К. Байбурин. О кулинарном коде ритуала //Балканские чтения 2: Симозиум по структуре текста, Москва, 1992, p. 67–68.
[28] Lietuviškos pasakos / Surinko Jonas Basanavičius, I, Vilnius, 2001, p. 155: Nr. IV.9.
[29] Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, III, p. 123, 241; vertė Emilius Kraštinaitis.
[30] B. Jasiūnaitė. „Gužutis vaiką parnešė!" (Nepaprasta žmogaus kilmė frazeologijoje) // Baltistica, XXXVI(2), Vilnius, 2002, p. 278.
[31] Ten pat, p. 279.
[32] J. Balys. Raštai, V, p. 17, 19: Nr. 181, 226.
[33] Mįslių skrynelė: 3000 lietuvių mįslių ir minklių / Sudarytojas Stasys Lipskis, Vilnius, 2002, p. 59, 170.
[34] Беларуская міфалогія, p. 379; Л.Г. Невская, p. 104; Русский фольклор: Хрестоматия / Составители: Т.В. Зуева, Б.П. Кирдан, Москва, 2001, p. 125. Tai, kad ugnis čia visur užmenama per dukterį, taigi yra moteriškos lyties, kaip ir lietuvių mįslėse, nors rusų огонь – vyriškos giminės žodis, verčia kelti klausimą, ar tik nebus ši mįslė lietuviškos kilmės.
[35] В. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка, III, p. 108; žr. А.К. Байбурин, p. 191.
[36] R. Racėnaitė. Mirtį pranašaujantys ženklai lietuvių tradicinėje kultūroje // Tautosakos darbai, XV (XXII), Vilnius, 2001, p. 223.
[37] Žr. J. Balys. Raštai, III, Vilnius, 2002, p. 77.
[38] Lietuviškos pasakos / Surinko Jonas Basanavičius, II, p. 246: Nr. VI.1.
[39] J. Kursīte. Latviešu folklora mītu spogulī, Rīga, 1996, p. 33.
[40] Ten pat, p. 34.
[41] C. G. Jung. Libido virsmai // Liaudies kultūra, 1998, Nr. 3, p. 64.

[42] I. Sinha. Tantra: The Search for Ecstasy, London: Hamlyn, 1993, p. 87.
[43] А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова. Словарь русской фразеологии: историко-этимологический справочник, Санкт-Петербург, 1998, p. 602.
[44] А.К. Байбурин. О кулинарном коде ритуала //Балканские чтения 2: Симозиум по структуре текста, Москва, 1992, p. 67–68.
[45] Žr. E. Fraenkel. Litauisches etymologisches Wörterbuch, I, Heidelberg–Göttingen, 1962, p. 151; LKŽ III, 92; A. Sabaliauskas, p. 86; Pr. Skardžius. Raštai, I, Vilnius, 1996, p. 543.
[46] A. Vyšniauskaitė, p. 100–101.
47 J. Balys. Raštai, IV, Vilnius, 2003, p. 270: Nr. 489.a; J. Balys. Raštai, V, p. 54: Nr. 858.
[48] A. Bareikytė-Nakienė. Vaikų ne vaikų dainos // Liaudies kultūra, 1997, Nr. 6, p. 24–25.
[49] M. Lurker. An Illustrated Dictionary of the Gods and Symbols of Ancient Egypt, Slovenia: Thames and Hudson, 1995, p. 74.
[50] А.К. Байбурин. Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры, Ленинград, 1989, p. 67, 87; A. Baiburinas. Daiktų funkcionavimo semiotiniai aspektai // Liaudies kultūra, 2006, Nr. 1, p. 60, 67.
[51] M. Eliade. Yoga: Immortality and Freedom, Princeton University Press, 1971, p. 419; М. Элиаде. Мифы, сновидения, мистерии, Москва–Киев, 1996, p. 196.
[52] B. Stundžienė. Smulkioji tautosaka Kazimiero Šaulio veikale „Juodžiūnų tarmė" // Tautosakos darbai, II (IX), Vilnius, 1993, p. 167.
[53] V. Mikutavičiūtė. Senoji krosnis // Šiaurės Atėnai, 2006 kovo 10, Nr. 10 (788), p. 10.
[54] V. Mikutavičiūtė, p. 10.
[55] J. Balys. Raštai, V, p. 204: Nr. 1240.
[56] A. Vyšniauskaitė, p. 100.
[57] Už primintą man pastarąjį pavyzdį dėkoju dr. Daivai Vaitkevičienei.
[58] Latviešu tautas teikas: Izcelšanās teikas. Izlase / Sastādītāja Alma Ancelāne, Rīga, 1991, p. 59.